

*Сливка М. І.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри англійської філології
Ужгородського національного університету*

ВІДТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ РЕАЛІЙ ФУНКЦІОНАЛЬНО-КОГНІТИВНИМИ ВІДПОВІДНИКАМИ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

Анотація. У статті розглядаються функціонально-когнітивні аспекти українських реалій на матеріалі текстів історико-культурного дискурсу. Міжконцептуальна теорія перекладу віддзеркалює тенденцію сучасного перекладознавства розглядати переклад як різновид когнітивної діяльності. Найпоширенішими способами відтворення реалій є комбінована реномінація та транскрипція.

Ключові слова: історико-культурний дискурс, реалія, міжконцептуальна теорія перекладу, національно-маркована лексика.

Постановка проблеми. Протягом останніх десятиліть перекладознавство поширює сферу своїх інтересів на когнітивно-дискурсну та концептологічну парадигми лінгвістики. Багато науковців доходять висновку, що саме концепти виконують регулюючу функцію у нашому житті, тобто впорядковують реальність, способи нашої поведінки, контакти з іншими людьми. Переклад спонукає нас до постійного переосмислення нашої концептуальної системи в процесі пізнання світу. Перекладачі та перекладознавці стверджують, що культурно зумовлені концепти, навіть у площині близькоспоріднених мов, спричиняють при перекладі більше труднощів, ніж суто лінгвістичні проблеми. Цим і визначається актуальність пропонованої нами розвідки. Об'єкт дослідження – українські історико-культурні реалії – є актуальним, з огляду на зростаючий інтерес сучасних перекладознавців до засобів концептуалізації та мовної реалізації етноспецифічних констант мовної свідомості в українському та англійському історичному дискурсі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Національно-маркована лексика історико-культурного дискурсу з перекладознавчого погляду дотепер постійно була на маргінесі перекладознавчих досліджень, зокрема в площині української та англійської мов. Єдиний виняток становила кандидатська дисертація С.П. Запольських «Концепт «козацтво» в історичному дискурсі: перекладознавчий аспект» (2005), однак (як засвідчує заголовок) дослідниця обмежувалася лише концептом «козацтво». Загалом реалії у текстах різних жанрів стали об'єктом вивчення низки дисертаційних робіт, написаних як в Україні, так і в інших державах пострадянського простору (Волошина, 2001, Чепель, 2005, Запольських, 2005, Сливка, 2008, Зеленкова, 2004, Мартинова, 2004, Іванова, 2003, Гойман, 2001, Поликовський, 1992 та ін.). Всі ці наукові здобутки вказують на перспективи подальшого вивчення національно-маркованої лексики у різних жанрових та контекстуальних середовищах. До того ж знання людини завжди порівняне і не може цілком адекватно відображати систему явищ об'єктивного світу, а тому будь-яка наукова концепція, теорія чи парадигма залишаються певною мірою одвічно недосконалими.

Метою статті є вивчення функціонально-когнітивного аспекту українських реалій; способів їх відтворення у тексті перекладу. Матеріалом дослідження слугують англійські книги з історії України, серед них – праці найвидатнішого українського історика, яскравої творчої і мовленнєвої особистості О. Субтельного, численні англійські праці на українську тематику, енциклопедичні видання.

У теоретичному плані розвідка робить певний внесок до осмислення когнітивної сутності терміна «реалія» як одного з ключових у перекладознавстві, контрастивній лінгвістиці, лінгвокультурології; співвідношення концепту, реалії, терміна і термінореалії у сучасному перекладознавстві, співвідношення між жанром твору і методом відтворення семантики реалій засобами цільової мови; презентації концепту в мовленні.

Виклад основного матеріалу. У сучасних наукових парадигмах дискурсний та когнітивний підходи до опису перекладу завойовують дедалі ширше визнання. Переклад – це певний вид когнітивної діяльності.

Взаємодія між мовою та культурою найвиразніше виявляється в широко вживаному в сучасних дослідженнях понятті «мовна картина світу». Національні особливості мовної картини світу найповніше виявляють себе в лінгвокультурологічному дослідженні концептів. При зіставленні різних національних мовних картин світу стають помітними семантичні лакуни, не заповнені мовними одиницями в мові-компаративі. Термін і, відповідно, поняття «концепт» вкорінилися у східноєвропейській лінгвістиці у 80-х рр. минулого сторіччя (передусім, завдяки фундаментальним працям Ю.С. Степанова) внаслідок розширення сфери інтересів семантики та її взаємодії з іншими науками – логікою, психологією, антропологією, соціологією. Це було виявом певного зрушення орієнтацій – від розгляду смислу як абстрактної сутності до вивчення концепту, передусім, як ментальної сутності. Формування нового підходу в семантиці було своєрідним поверненням до концепції видатного лінгвіста й мислителя В. фон Гумбольдта щодо мови як «третього світу», що з'єднує світ зовнішніх явищ із внутрішнім світом людини. Теза про вплив мови на спосіб сприйняття дійсності, висунута Е. Сепіром і Б. Уорфом, хоча й не сприймається беззапечно і в повному обсязі, проте містить чимало важливих периферійних відгалужень, що заслуговують на перевірку, насамперед, у сфері, де мовні знаки стають віддзеркаленням етнокультурних та історичних особливостей національних мов [2, с. 370]. Процес мислення здійснюється за допомогою концептуальних систем, але не обмежується суворими рамками. Значна кількість когнітивних операцій відбувається через перенесення образних схем з однієї концептуальної сфери в іншу.

Сама дефініція *концепту* як основної одиниці лінгво-концептології і лінгвокультурології (на відміну від логіки, де концепт позначає зміст поняття) вирізняється неоднозначністю і суперечливістю. Вона ще не зовсім стійка, не визначено кінцево співвідношення між концептом, лінгвокультурою, константою мови, архетипом тощо. До того ж знання людини завжди порівняне і не може цілком адекватно відображати систему явищ об'єктивного світу, а тому будь-яка наукова концепція, теорія чи парадигма залишаються певною мірою одвічно недосконалими. Сучасні визначення концепту, як правило, привертають увагу до етнічного компоненту поняття: концепти відбивають етнічне світобачення і виступають важливими маркерами середовища спілкування. Сема «локальність», що співвідносить денотат не тільки з територією побутування конкретної національної мови, а може містити вказівку й на вужчий етнографічний чи культурно-історичний ареал, тісно пов'язана з темпоральною семою. Лінгвокультурологічні дослідження вказують на те, що під час перекладу історико-культурних текстів відбувається процес адаптації фрагментів ціннісного досвіду однієї лінгвокультурної спільноти представниками іншої культури. Це призводить до заповнення когнітивних лакун шляхом розкриття змісту певного слова, належного незнайомій реципієнтові культурі.

У перекладі історико-культурних текстів особливого значення набуває близькість понять *термін* і *реалія*, яку підкреслює Р.П. Зорівчак [3, с. 68]. Пропоноване дослідницею поняття *терміни-реалії*, що відбиває кореляцію реалій із термінами як мовними знаками, які репрезентують наукові поняття спеціальної професійної галузі знань, є одним із найважливіших лінгвістичних і перекладознавчих інструментів лінгвокогнітивного дослідження національно-маркованої лексики в історико-культурному дискурсі. Інтерпретація реалії з позицій когнітивної лінгвістики дає змогу уточнити природу і багатоманітні вияви цього поняття.

Розуміння поняття «реалія» в лінгвокогнітивному контексті було б неповним без співвіднесення його з поняттям «концепт». Когнітивно-дискурсивна парадигма знання [4, с. 29] дає змогу уточнити природу і багатоманітні вияви цього явища. Сучасним визначенням концепту притаманне акцентування на етнічному компоненті, наприклад: «концепт є одиницею колективного знання/свідомості, яка має мовне вираження і позначена етнокультурною специфікою». [1, с. 67]. Інакше кажучи, концепти «відбивають етнічне світобачення, маркують етнічну мовну картину світу, є цеглинками того «дому буття», котрий кожним етносом вибудовується в неозорих просторах світу-космосу» [5, с. 464].

Основною функцією текстів історико-культурного дискурсу є передача інформації, суттєва частина якої зосереджена в термінології. Незважаючи на деякі жанрові та стилістичні відмінності творів історичного дискурсу, спільним для них є те, що лексичний склад характеризують елементи загальноживаної лексики, які поєднуються з термінологією. Хоча в межах терміносистеми терміни не асоціюються напряму зі складниками лексичного поля загальноживаних слів, до якого вони належали перед своєю термінологізацією, але повністю зв'язки з цим полем не розриваються. Саме тому перекладач відчуває вплив загальноживаного значення на термінологічну семантику. Завдяки внутрішній формі терміна він не тільки краще уявляє реалію, але й відчуває лінгвокогнітивний зв'язок із семантичним наповненням загальноживаного слова.

Концепт в історичному дискурсі є набором смислів, які відбивають у текстах історичні явища. Певні концепти можна вважати універсальними, оскільки вони репрезентовані в історичному полі практично всіх культур. Розглянемо, як співвідносяться між собою універсальні й національно-специфічні елементи мовних картин світу в текстах на історичну та суспільно-політичну тематику через взаємодію загального й специфічного в номінаціях, що позначають суспільно-політичні реалії.

Серед найпоширеніших способів перекладу реалій у текстах історико-культурного дискурсу є комбінована реномінація та транскрипція. Особлива роль транскрипції при перекладі реалій виявляється в тому, що транскрибовані форми допомагають ідентифікувати поняття, яке в різних текстах чи перекладах може описуватися по-різному. Цю функцію транскрибованих форм можна добре простежити на прикладі відтворення слова *kobzar*: "...The Kozak repertory of the *kobzars* (minstrels) came close to ..." that of the lyre-players (*lirnyky*) [12, p. 362–363]; "Several hundred *kobzari* (wandering bards) were invited to a congress, arrested, and reportedly shot" [11, p. 419]. У першому випадку українська реалія представлена англійським словом "minstrel", у другому – словосполученням *wandering bard*. Одночасне використання в тексті двох форм називання реалії – транскрибованого українського слова і терміна-інтернаціоналізму чи описової номінації – є засобом розширення когнітивного потенціалу тексту, адресованого іншопольованому читачеві. Наявність двох номінативних форм відкриває ширші можливості для побудови та верифікації гіпотетичних інтерпретацій.

Порівнюючи ці способи перекладу, зазначимо, що саме транслітерована форма *kobzar* забезпечує недвозначну ідентифікацію української реалії англійським читачем. Єдиною перешкодою залишається неуніфікованість утворення форм множини: у першому з наведених випадків її показником є англійський формант *-s*, у другому – українське закінчення *-і*, що зберігається в транскрибованій англійській формі.

Як відомо, історичний дискурс має інтертекстуальну природу. З цього погляду участь транскрибованих форм в ідентифікації концептів має особливе значення для повноцінного сприйняття у складі гіпертексту. Відомі також випадки використання описового способу при відтворенні слова *kobzar*, що веде до застосування аналітичної форми зі структурою словосполучення: "Here we could mention the legendary Baida, eulogized by *kobza players*, who would drink mead in the market place in Constantinople" [13, p. 19].

Транскрибований варіант концепту може бути використаний як елемент лінгвістичного декору і засіб збереження національного колориту, зокрема, для автентичності цитування: "Volodymyr, the last of the Rostyslavychi, "did not like to take council with his *muzhi* (boyars)", as the chronicle puts it" [11, p. 60].

Треба зазначити, що рішення автора англійського тексту щодо вживання чи не вживання транскрибованої форми має здебільшого суб'єктивну мотивацію і не завжди відображає якийсь послідовний принцип. Це видно на прикладі застосування в межах одного речення щодо однотипних одиниць (*шинок, корчма*) різних підходів при відтворенні їх в англійському тексті: "The city of Nizhyn <...> had 29 smithies, 73 public houses (*shynky*), 124 taverns <...>" [11, p.185]; пор. український переклад «було<...> 73 шинки, 124 корчми <...>» [6, с. 169].

Досить часто транскрибований варіант супроводжується детальним описом. Основний спосіб відтворення реалії *громада* в англійському тексті – транскрипція, що часто супрово-

джується також дескриптивним компонентом: “The sudden proliferation of Ukrainian student *hromadas*, or clandestine societies, throughout the empire offers further proof to this trend” [7, p. 27]. Першочерговість відтворення звукової форми української реалії має важливий лінгвокогнітивний аспект: це дає змогу простежити спорідненість понять, що належать до різних сфер суспільної діяльності й суспільної свідомості, але мають єдину концептуальну основу. Ю.В. Шевельов слушно звертає увагу на спорідненість понять *громадянин* і *громада*, що виявляє глибинні засади розуміння українцями основ громадського життя. У цьому контексті розглядали свою діяльність учасники таємних об’єднань інтелігенції кінця XIX – початку XX ст., що називалися *громадами*, сприймаючи її як природну складову частину громадсько-політичної діяльності.

Таку ж двоїсту (соціально-культурну і суспільно-політичну) природу має і термін *коренізація*, який в англійському тексті відтворюється за допомогою змістового відповідника *indigenization* (автори нерідко беруть його в лапки, щоб показати, що йдеться про уживання цього слова в переносному сенсі як екзотичного для англійської мови іншомовного терміна). Своєрідним способом подає цей термін О. Субтельний: “In 1923 <...> the party leadership embarked on a policy of indigenization or *korenizatsia* (“taking roots”)” [11, p. 387]. Він вживає водночас аж три поширених перекладацьких прийоми: лексико-семантичний відповідник *indigenization*, транскрибовану форму *korenizatsia* та калькований переклад *taking roots*. Характерно, що при перекладі дериватів, найбільш поширеним є використання транскрибованої форми українського слова, наприклад, “*anti-korenizatsiia*” [8, p. 304].

Комбінованим транскрипційно-описовим способом передаються здебільшого назви артефактів: “Over the Cuman graves were *human figures in stone* (*kamiiani baby*), usually of women, all with two or three braids and with an unknown object (a vessel or a chest) in their hands” [12, p. 557]; *bulava* (*the ceremonial mace and symbol of the hetman’s authority*) [10, p. 11]; Cossack *kureni* (dwelling) [14, p. 78]. Як показує наш корпус, послідовність уживання транскрибованої форми та дескриптивної перифрази, як правило, довільна.

Своєрідним явищем є випадки застосування історико-культурного аналога (cultural equivalent) як допоміжного засобу при перекладі реалій: “The most famous of the *opryshky* was Oleksa Dovbush who, in a manner reminiscent of the mythical Robin Hood, distributed among the poor much of the booty he robbed from the rich <...>” [11, p. 192]; “Dovbush, Oleksa. A Ukrainian Robin Hood, chief of Carpathian *opryshoks*” [12, p. 749]. У певних контекстуальних оточеннях такий прийом може виявитися комунікативно ефективним. Поряд із транскрипцією, калькою і напівкалькою (naturalization) П. Ньюмарк [9, p. 57–77] називає його одним з ефективних способів перекладу реалій.

Особливий інтерес у когнітивному плані становлять певні концепти, які можна вважати універсальними, оскільки вони репрезентовані в історичному полі практично всіх культур. Аналіз їх вербальної фіксації призводить до виявлення регулярних відповідників при перекладі (напр., війна – war, революція – revolution, суспільно-політичний лад – society). Вважаємо, в контексті української історії слово *революція* несе на

собі суперечливий відбиток узагальнення віддалених і не дуже віддалених явищ і подій. У колективній свідомості носіїв мови воно асоціюється, насамперед, із кривавими подіями *Жовтневої революції* 1917 року в столиці Російської імперії місті Петрограді, що справді були переворотом. Не так давно до масового ужитку ввійшло словосполучення *Оранжева революція* як назва події, не пов’язаної з кривавим протистоянням сторін. Ця назва існує як частина міжнародної парадигми подібних номінацій, найвідоміші з них – *Оксамитова революція* в Чехії, *Революція троянд* у Грузії. Хоча зазначені назви є частиною історії різних держав, але семантичне наповнення їх дуже подібне. Це дає підстави говорити про певний термінологічний універсалізм концепту «революція» в новітніх історичних умовах.

Висновки. Адекватний науковий переклад неможливий без глибокого гносеологічного проникнення в сутність концептуально-культурних засад відповідного національного дискурсу. Дедалі більшого значення набуває міжконцептуальна теорія перекладу, що представляє процес перекладу наукового тексту як процес, під час якого перекладач стає наче співучасником наукового пошуку, співавтором оригінального автора і співчитачем адресата наукового твору. Таким чином, відтворення комунікативної сутності оригінального тексту переростає в своєрідне самовідкриття предмету дослідження перекладачем як представником цільової комунікативної спільноти. Отже, перекладаючи реалії, варто враховувати жанр тексту, до якого належить відповідний текст, словотвірну структуру національно-маркованої лексики та тематичну групу, до якої входить реалія.

Перспективними напрямками подальших досліджень є порівняльний аналіз відтворення національно-маркованої лексики на матеріалі художніх та наукових текстів, виявлення спільних та відмінних рис при перекладі реалій у текстах різних жанрів.

Література:

1. Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании. Филологические науки. 2001. № 1. С. 64–72.
2. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. Москва, 1984. 397 с.
3. Зорівчак Р.П. Реалія і переклад: монографія. Львів, 1989. 216 с.
4. Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. Москва, 2004. 560 с.
5. Слухай Н.В. Сучасні лінгвістичні теорії концепту як мовно-культурного феномену. Мовні і концептуальні картини світу. 2002. № 7. С. 462–470.
6. Субтельний О. Україна: історія. Київ, 1991. 512 с.
7. Andriewsky O. Making of the generation of 1917. Journal of Ukrainian Studies. Toronto, 2004. Vol. 29. № 1-2. P. 22–41.
8. Marples D.R. Stalin’s Emergent Crime. Journal of Ukrainian Studies. Toronto, 2004. Vol. 29. № 1-2. P. 337–351.
9. Newmark P. Approaches to translation. Oxford, 1981. 200 p.
10. Kyiv Weekly. 2004. November 5–12.
11. Subtelny O. Ukraine: a history. Toronto, 1994. 692 p.
12. Ukraine. A Concise Encyclopaedia / Edited by V. Kubijovych. Toronto. 1963. Vol. 1. 1185 p.
13. Ukraine. 1999. № 209/210.
14. Welcome to Ukraine. 2007. № 1.

Сливка М. И. Воспроизведение украинских историко-культурных реалий функционально-когнитивными соответствиями английского языка

Аннотация. В статье рассматриваются функционально-когнитивные аспекты украинских реалий на материале текстов историко-культурного дискурса. Межконцептуальная теория перевода отображает тенденции современного переводоведения рассматривать перевод как разновидность когнитивной деятельности.

Ключевые слова: историко-культурный дискурс, реалия, межконцептуальная теория перевода, национально-маркированная лексика.

Slyvka M. I. Translation of Ukrainian historical-cultural nationally colored words by means of English functional cognitive correspondences

Summary. The article touches upon the functional and cognitive aspects of Ukrainian nationally colored units on the material of historical-cultural discourse.

The interconceptual theory of translation reflects the tendency of contemporary translation theory to view translation as a kind of cognitive activity. The most common ways of translating nationally colored units are combined renomination and transcription.

Key words: historical-cultural discourse, realia, interconceptual theory of translation, nationally colored words.